

УДК 152.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.31>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ ДО ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Учитель Інна

*Університет митної справи та фінансів,
вул. В. Вернадського, 2/4, м. Дніпро, Україна, 49000
e-mail: uchitelinna@gmail.com*

Сурякова Марина

*Університет митної справи та фінансів,
вул. В. Вернадського, 2/4, м. Дніпро, Україна, 49000
e-mail: romas@ua.fm*

Батраченко Іван

*Університет митної справи та фінансів,
вул. В. Вернадського, 2/4, м. Дніпро, Україна, 49000
e-mail: ibatrachenko@ukr.net*

Стаття розкриває специфіку булінгу як соціально-психологічного феномену. Подано тлумачення булінгу, яке трактується як цькування, тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи щодо індивіда, не здатного захистити себе в цій ситуації.

Розкрито причини появи в дітей ознак агресивної поведінки в школі з огляду на психоаналітичний та етологічний підходи, ситуативну теорію агресії і теорію соціального навчання агресії. Розглянуто соціально-психологічні типи особистостей, схильних бути учасниками процесу шкільного цькування: «переслідувачі», «жертви», «помічники», «захисники», «нейтральні учасники».

Визначено вікові особливості цькувань. Надано результати статистичних та соціологічних досліджень щодо ситуацій шкільного булінгу в різних країнах.

Обґрунтовано на підставі результатів діагностики, що високий рівень агресивності пов'язаний із низьким рівнем самоствалення. І, навпаки, низький рівень агресивності пов'язаний із високою оцінкою себе. Пояснено, що підлітки, які мають схильність до булінгу, скоріш за все мають низький рівень самоствалення: вони оцінюють себе як особистості з низькими балами.

Встановлено, що підлітки, які є жертвами булінгу, мають більший рівень індексу ворожості, ніж індексу агресії, але все одно показники рівня їх самоствалення низькі, тому що ворожість – це та ж сама агресія, але спрямована усередину себе.

Доведено, що підлітки з високим рівнем суб'єктивної оцінки, тобто самоствалення, мають низькі рівні за індексами ворожості та агресії, і, скоріш за все, проблема булінгу їх не зачіпає.

Пояснено, що корекція самоствалення підлітків виступає фактором профілактики агресивної поведінки у шкільному колективі. Надано рекомендації шкільним психологам щодо профілактики шкільного насильства.

Обґрунтовано, що проблема булінгу може почати вирішуватися, якщо підлітків і дітей молодшого віку навчатимуть навичкам самопізнання та самоприйняття. Визначено шляхи профілактики та попередження цькування.

У статті представлено відомості, що підтверджують зв'язок між суб'єктивною оцінкою підлітків, тобто рівнем самоствалення, та їхньою схильністю до булінгу.

Ключові слова: булінг, шкільне насильство, ворожість, агресія, самоствавлення підлітків, психолого-педагогічна допомога, корекція самоствавлення, профілактика булінгу, проєктивна методика суб'єктивного оцінювання, самопізнання, самоприйняття

Постановка проблеми. Останнім часом психолого-педагогічна спільнота відмічає поширення у шкільних колективах дітей і підлітків такого явища, як булінг (цькування). Звісно, цькування дітьми один одного не є специфічним соціально-психологічним феноменом сьогодення. Однак наразі вчителі і психологи помічають поширення цього явища серед дітей і підлітків, що не може не привертати уваги до цієї проблеми. У старшого покоління викликає занепокоєння і той незвичайний формат булінгу, який відбувається в сучасному інтернет-просторі, крім освітнього середовища. Тому одним із ключових завдань психолого-педагогічної науки є пошук дієвих засобів, методів профілактики та корекції цькування у школі з метою попередження й послаблення впливу цього явища на освітнє середовище школярів. Проблема насильства та агресії, особливо серед підлітків, досліджується впродовж багатьох років. Дослідники приділили увагу аналізу психологічної природи цькування, опису видів, форм, а також розробці комплексу заходів щодо його запобігання і зниження поширеності. Жорстокість серед учнів все частіше привертає увагу вчителів. Питання безпеки дитини, збереження її життя та здоров'я, формування вміння захистити себе в навколишньому середовищі є вкрай актуальними в системі освіти та виховання дітей і молоді. Але останнім часом в учнівських колективах спостерігається тенденція поширення агресивних і насильницьких дій у поєднанні із залякуванням і цькуванням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що в українській психологічній науці дослідження проблеми шкільного насильства є фрагментарним. Незважаючи на масштаби значущості проблеми булінгу, у вітчизняній літературі вона практично не висвітлена. Наразі існує потреба в наукових статтях та практичних посібниках, в яких би досліджувалася проблема боулінгу та його профілактика.

Результатом проведених теоретико-експериментальних досліджень зарубіжних науковців став висновок про органічний зв'язок агресії із насильством (А. Бандура, Р. Берон, А. Браун, К. Бютнер, Дж. Доллард, Н. Міллер, А. Мічерліх, О. Маурер, М. Пападопулу, Д. Річардсон, Р. Соонетс, З. Фройд, З. Холл, В. Холичер та інші).

Над розробкою й апробацією програм із профілактики шкільного насильства працювали Р. Новако, Д. Ольвеус, А. Пікас, Е. Роланд, Е. Руланн, К. Салміваллі, П. Хайнеманн та інші. Вагомий внесок у вивчення феномену агресії зробили пострадянські науковці, які намагалися з'ясувати особливості агресивної поведінки осіб різного віку (Г. Андрєєва, М. Дерешкявічус, І. Маковська, О. Реан, Л. Семенюк, А. Стаценко, О. Хреннікова, С. Шибанова та інші). Отже, соціальна значущість та об'єктивна необхідність науково-психологічного опрацювання проблеми зумовили пошук рішень її подолання.

Мета роботи – викладення результатів емпіричного дослідження психологічних чинників, які визначають схильність підлітків до булінгу у шкільному середовищі, та визначення шляхів профілактики та попередження цькування.

Виклад результатів дослідження. Поняття «булінг» у перекладі з англійської мови (bullying) означає цькування, залякування [1]. Булінг асоціюється зі шкільним цькуванням [2], являє собою тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи щодо індивіда, не здатного захистити себе в цій ситуації [3]. Булінг розглядається як «свідоме, тривале насильство, яке не носить характеру самозахисту та походить від однієї людини або кількох людей» [4], а також як «залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в людини страх і тим самим підпорядкувати її собі» [5].

Жорстокі відносини між учнями, як зазначає Є. Проніна [6], нині є справою звичайною. Напевно, в кожній школі країни знайдеться хоча б один клас, де можна спосте-

рігати це. На жаль, ніхто не може точно сказати, звідки в дітей з'являється така взаємна ненависть.

Жертвою може стати будь-яка дитина, але зазвичай для цього вибирають ту, яка слабша або відрізняється від інших фізичними недоліками, особливостями поведінки, особливостями зовнішності, поганими соціальними навичками, страхом перед школою, відсутністю досвіду життя в колективі (домашні діти).

Отже, булінг можна вважати умисним, який не носить характеру самозахисту, тривалим (що повторюється) фізичним або психологічним насильством із боку індивіда або групи, яким властиві певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні та інші) щодо індивіда. Булінг відбувається переважно в організованих колективах із певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет у деяких осіб).

Причини булінгу складні й різноманітні. В науці існує декілька підходів щодо пояснення природи агресії: психоаналітичний (З. Фройд) [7], етологічний (К. Лоренц) [8], ситуативна теорія агресії (Дж. Доллард) [9], теорія соціального навчання агресії (А. Бандура) [10] та інші.

Ці теорії по-різному пояснюють причини появи в дітей ознак агресивної поведінки в школі: прагнення до подолання почуття неповноцінності (А. Адлер) [11]; природа соціалізації; механізми самозахисту; прояви страху або тривоги; соціально-біологічні, соціально-економічні чинники, сімейні причини.

Серед найпоширеніших «сімейних» причин виникнення булінгу науковці (Л. Берковіч [12], Р. Берон і Д. Річардсон [13], Л. Семенюк [14]) виділяють такі: неприйняття дітей батьками; неповагу до особистості дитини; заборону фізичної активності; невдоволення собою; вплив продуктів харчування; вплив шуму, вібрації, тісноти, температури повітря.

Дослідниками виявлено певні соціально-психологічні типи особистостей, схильних бути учасниками процесу шкільного цькування: «переслідувачі», «жертви», «помічники», «захисники», «нейтральні учасники» [15].

Варто звернути увагу і на вікові особливості цькування. У дослідженні ВОЗ вказується, що кількість жертв серед 11-річних в Україні більша, ніж серед старших (15-річних). Так, серед дівчат кількість таких жертв становить 18%, серед хлопців – 17%. Водночас кількість булерів серед 11-річних менша, ніж серед старших дітей: серед дівчат – 8%, серед хлопців – 12%.

Відповідно до статистичних та соціологічних досліджень зарубіжних науковців, шкільний булінг відчувають від 4% до 50% дітей. Це можуть бути і ситуативні знущання, і дискримінація, яка носить системний характер. За даними опитування дітей на сайті KidsPoll, у 15% булінг мав системний характер, а постійно займаються булінгом близько 20% дітей.

В Україні через ескалацію «дорослого насилля» ситуація може бути ще гіршою, що підтверджують дослідження ЮНІСЕФ. Відповідно до опитування, проведеного в лютому 2017 року, 67% (тобто дві третини) дітей протягом останніх трьох місяців стикалися з переслідуваннями. Водночас 24% або кожна четверта дитина за той самий період ставала жертвою булінгу.

Отже, цькування в закладі освіти призводить до значних соціальних і психологічних наслідків для всіх сторін цього процесу: кривдника (булера), потерпілого (жертви), спостерігачів. Наслідки булінгу можуть виходити далеко за межі закладу освіти та впливати на найближче оточення дитини, на її майбутнє життя. Ці наслідки можуть виявлятися як одразу (так звані «прямі»), так і через довготривалий час («віддалені»).

Тому дуже важливо, щоб у підлітка були сформовані інші способи поведінки в стані фрустрації. Це насамперед уміння рахуватися з почуттями іншої людини, а також

здатність переоцінити ситуацію, переключитися на іншу мету, знайти інші способи для досягнення своєї мети.

Згідно з метою нашого дослідження нами висунуто гіпотезу про те, що схильність до булінгу може бути пов'язана з особливостями самоставлення підлітка. Корекція самоставлення підлітків виступає фактором профілактики агресивної поведінки у шкільному колективі.

У дослідженні психологічних чинників схильності підлітків до шкільного булінгу було поставлене питання: «Чи існує зв'язок схильності до булінгу з рівнем самоставлення підлітків?», а також висунуте припущення, що конструктивні типи соціальної поведінки пов'язані з адекватним рівнем самоставлення, деструктивні – із завищеним і заниженим самоставленням.

У дослідженні брали участь 48 школярів (хлопці та дівчата) віком 14-15 років, учнів 9-х класів м. Дніпро. Враховуючи особливі нинішні умови навчання школярів, психодіагностичні методики досліджуваним особам пропонувалися дистанційно. Методики дослідження супроводжувалися відповідними інструкціями.

Особливості самоставлення досліджуваних підлітків вимірювалися із застосуванням проективної методики суб'єктивного оцінювання «Драбинка» (за С.Л. Рубінштейном). Методика містить п'ять критеріїв оцінювання себе: здоров'я, краса, розум, справедливість, популярність, за якими досліджувана особа має дати собі оцінку від 1 до 5 балів на «драбинці». Узагальнені результати вимірювання склалися із сумарної кількості балів за всіма шкалами методики. У табл.1 представлені результати самооцінки підлітків за різними параметрами.

Таблиця 1

**Узагальнені результати вимірювання самоставлення підлітків
за методикою «Драбинка» (n=48)**

Шкали	Кількість досліджуваних (%)				
	Оцінка в балах				
	1 бал	2 бали	3 бали	4 бали	5 балів
Здоров'я	10%	6%	25%	29%	29%
Краса	6%	19%	29%	27%	19%
Розумові здібності	2%	10%	40%	25%	23%
Справедливість	6%	10%	27%	35%	21%
Популярність	15%	25%	19%	15%	27%

За шкалою здоров'я в досліджуваній групі виявлено досить високий рівень оцінки свого здоров'я: більшість підлітків (58%) визначають себе високими оцінками (4-5 балів); чверть підлітків (25%) оцінюють себе середніми показниками (3 бали); низькими оцінками (1-2 бали) визначила себе невелика кількість підлітків групи (17%).

Розподіл даних за шкалою краси у групі досліджуваних осіб показує, що високими балами (4-5) оцінили себе 46% підлітків; середньою оцінкою (3 бали) визначили себе 29% підлітків; низькими оцінками (1-2) – 25% дітей.

За шкалою розумових здібностей майже половина досліджуваних дітей групи (48%) оцінюють власні розумові здібності високо (4-5 балів), значна частина групи (40%) оцінила себе середньою оцінкою (3 бали), незначна частина групи (12%) оцінила себе низько (1-2 балів).

За шкалою справедливості високими балами (4-5) оцінили себе більшість підлітків групи (57%), середнім показником (3 бали) – близько чверті підлітків (27%), невелика група (16%) визначила себе низькими оцінками (1-2 бали).

Розподіл показників вимірювання за шкалою популярності виявив майже рівномірне оцінювання високих балів (4-5) у 32% школярів, низьких оцінок (1-2) у 39% школярів; середню оцінку показали 19% опитаних дітей.

Отже, дослідження самооцінок за шкалами виявило такі тенденції: більшість підлітків вважають, що мають високий та середній рівень здоров'я; за шкалою краси виявлено схожі результати; за шкалою розумових здібностей та справедливості виявлено найбільшу кількість опитаних підлітків, які визначають себе високими й середніми показниками; за шкалою популярності розподіл відсоткової кількості опитаних є найбільш рівномірним.

Наступним кроком нашого дослідження було порівняння середніх оцінок самоставлення з показниками індексу ворожості та агресії з метою знаходження взаємозв'язку. Методика А. Басса і Е. Даркі дозволяє дослідити самоставлення та встановити індекс ворожості в групі підлітків. За означеною методикою визначають два види ворожості (образи і підозрілість) і п'ять видів емоційного реагування (фізична агресія, непрямая агресія, роздратування, негативізм, вербальна агресія). Показники узагальненого індексу ворожості можна визначити як високий, середній і низький.

Показники індексу ворожості в опитуваних дітей виглядають таким чином: 21% мають низький рівень ворожості, 33% – середній рівень; найбільший відсоток учнів (46%) має високий індекс ворожості. Як було зазначено раніше, індекс ворожості – це сума балів за шкалами образи та підозрілості. Результати вимірювання індексу ворожості наочно представлені на рис. 1.

Рис. 1.

Аналіз отриманих даних свідчить, що майже половина опитаних підлітків (46%) має високий рівень ворожості, що можна пояснити віковими особливостями людей у підлітковий період. Нагадаємо, що підлітки схильні до особистісної емансипації від оточуючих дорослих, їхня поведінка нерідко відрізняється агресивною, категоричною, максималістською позицією.

Як було зазначено вище, індекс агресії – це сума балів за шкалами фізичної агресії, непрямой агресії, роздратування, негативізму та вербальної агресії. У відсотках одержані результати мають такий вигляд: найменший відсоток (17%) має показник високого рівня індексу агресії, 35% школярів знаходяться в межах середньої норми, 48% дітей мають низький рівень ворожості. Ці показники представлені на рис. 2.

Рис. 2.

Особливості зв'язку рівня самоствавлення підлітків та показників ворожості й агресії встановлено за допомогою кореляційного аналізу. З'ясовано, що коефіцієнт кореляції самоствавлення та ворожості складає $r = -0,861$, $p < 0,05$, самоствавлення та агресії $r = -0,859$, $p < 0,05$, що свідчить про наявність негативного кореляційного зв'язку цих явищ. Отже, чим вище індекс агресії та ворожості, тим нижче рівень самоствавлення, і навпаки. У дослідженні схильність до булінгу визначається через індекс ворожості й агресивності за методикою А Басса-Е. Дарки, тому через зіставлення цих показників можна робити висновок про рівень схильності особистості до булінгу.

Отже, в дослідженні отримано підтвердження висунутої гіпотези щодо існування зв'язку схильності до булінгу з рівнем самоствавлення підлітків: конструктивні типи емоційного реагування пов'язані з адекватним рівнем самоствавлення, деструктивні – із завищеним та заниженим рівнем самоствавлення.

Проаналізувавши результати проведеного дослідження схильності до булінгу серед підлітків, вважаємо, що будь-яка стратегія втручання в ситуацію шкільного насильства має бути спрямована на підвищення рівня самоствавлення підлітків. Водночас треба враховувати, що ефективність надання психолого-педагогічної допомоги значно підвищиться, якщо шкільні психологи скористаються запропонованими рекомендаціями:

- працювати з підлітками, які мають незначні емоційні, поведінкові та навчальні розлади, виявляти турботу про психічні ресурси всіх дітей;
- обговорити проблему цькування у школі та можливості її розв'язання під час зустрічей з учителями, батьками, а також поширювати плакати з метою підвищення рівня їх поінформованості;
- створити умови для відпрацювання дорослими (батьками, вчителями) навичок ефективної взаємодії і спілкування з підлітками без насильства, агресії, конфлікту за принципом «не карати, а домовлятися»;
- ознайомити батьків і вчителів з основними положеннями нормативних документів про попередження насильства щодо дітей, про права та обов'язки батьків;
- опомогати вчителям усвідомити їх функції щодо унеможливлення виникнення цькування серед підлітків та місце в загальній системі попередження цього явища.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми дозволив дійти висновку, що проблема шкільного цькування, булінгу широко поширена. Прояви жорстокості та агресії серед підлітків ризикують стати нормою, адже підлітковий вік є дуже складним періодом у житті людини. Зміни власної фізіології, соціальних пріоритетів, нерозуміння з боку батьків і

вчителів, незадоволення своїм зовнішнім виглядом тощо – це все впливає на поведінку підлітка. Гормональні зміни суттєво впливають на настрій і поведінку підлітків, тому хиткість їхніх емоційних станів цілком зрозуміла. Однак не кожен підліток стає булером чи жертвою булінгу.

За результатами дослідження, високий рівень агресивності пов'язаний із низьким рівнем самоствалення. І, навпаки, низький рівень агресивності пов'язаний із високою оцінкою себе. Тобто підлітки, які мають схильність до булінгу, передусім мають низький рівень самоствалення: вони оцінюють себе як особистість низькими балами.

Підлітки, які є жертвами булінгу, мають більший рівень індексу ворожості, ніж індексу агресії, але показники рівня їх самоствалення низькі, тому що ворожість – це та ж сама агресія, але спрямована усередину себе. Підлітки з високим рівнем суб'єктивної оцінки, тобто самоствалення, мають низькі рівні за індексами ворожості та агресії, і, скоріш за все, проблема булінгу їх не зачіпає.

Отже, узагальнюючи отримані результати, вважаємо, що проблема булінгу може почати вирішуватися, якщо підлітків і дітей молодшого віку навчатимуть навичкам самопізнання та самоприйняття. Низький рівень суб'єктивної оцінки найчастіше свідчить про те, що людина оцінює себе залежно від порівняння з ідеалами або спираючись на вимоги інших людей. Така схема оцінювання не призводить до розуміння, а, скоріше, до свого пригнічення. Тому розвиток особистості в підлітковому віці має супроводжуватися розвитком його самоствалення, що сприятиме нормалізації взаємовідносин у шкільному середовищі.

Список використаної літератури

1. Мельникова Н. Н. Стратегии поведения в процессе социально-психологической адаптации: дис.... канд. психол. наук. СПб., 1999. 94 с.
2. Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг). URL: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?414> (Дата звернення 18.07.2021)
3. Roland E., Munthe E. *Bullying: An International Perspective*. – London, 1989 // URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781351233743/bullying-erling-roland-elaine-munthe>
4. Бердышев И., Куценко Е. Лекарство против ненависти. *Первое сентября*. 2005. № 18. URL: <https://ps.1sept.ru/topic.php?TopicID=3&Page=166> (Дата звернення 18.07.2021)
5. Кон И. С. Что такое буллинг, как с ним бороться? URL: <http://www.sexology.narod.ru/info18.html> (Дата звернення 18.07.2021)
6. Пронина Е. Н. Детская жестокость: причины и следствия. *Психологическая служба*. 2008. № 5. С. 20–23.
7. Фрейд З. Психология бессознательного. Москва: Просвещение, 1989. 448 с.
8. Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло». Москва: Прогресс, 1994. 272 с.
9. Доллард Д. Фрустрация и агрессия. Москва: Просвещение. 1993. 265 с.
10. Бандура А. Теория социального научения. Москва: Директ-Медиа, 2008. 532 с.
11. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. СПб: Питер, 2003. 296 с.
12. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Москва: Прайм-Еврознак, 2007. 510 с.
13. Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб: Питер, 2001. 352 с.
14. Семенюк Л.К. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. Москва: Флинта, 1998. 185 с.
15. Нечаева М. Природа агрессии. *Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*. 2008. № 1. С. 3-10.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF SCHOOL BULLYING SUSCEPTIBILITY IN ADOLESCENCE

Inna Uchytel

*University of Customs and Finance,
2/4, Vernadskogo Str., Dnipro, Ukraine, 49000
e-mail: uchitelinna@gmail.com*

Maryna Suriakova

*University of Customs and Finance,
2/4, Vernadskogo Str., Dnipro, Ukraine, 49000
e-mail: romas@ua.fm*

Ivan Batrachenko

*University of Customs and Finance,
2/4, Vernadskogo Str., Dnipro, Ukraine, 49000
e-mail: ibatrachenko@ukr.net*

This article reveals the specifics of bullying as a social and psychological phenomenon. It discusses bullying, which is interpreted as abuse, prolonged physical or mental violence by an individual or a group against an individual who is not able to protect himself or herself in this situation.

The causes of children's aggressive behaviour at school in terms of psychoanalytical, ethological approaches, situational theory of aggression and social training theory of aggression were revealed. The paper examines social and psychological types of people who are able to participate in the school education process: «interlocutors», «victims», «helpers», «protectors», «neutral participants».

The age peculiarities of incidents were identified. The results of statistical and sociological research on the situation of school bullying in different countries are presented.

It was substantiated based on the results of the diagnostics that a high level of aggression is associated with a low level of self-esteem. And on the other hand, low level of aggression is associated with high self-esteem.

It has been explained that adolescents with a propensity for bullying have an apparently low level of self-esteem: they give themselves as individuals low rating.

It has been found that adolescent bullying victims have a higher self-efficacy index than the aggression index, but their self-efficacy scores are still low because self-efficacy is the same as aggression, but it is centered on themselves.

Adolescents with high levels of subjective assessment, i.e. self-efficacy, have been shown to have low levels for the aggression indices, and the bullying problem does not affect them at all.

It is explained that the correction of children's self-discipline is a factor of aggressive behaviour prevention in the school community. Recommendations for school psychologists to prevent school violence are given.

It is substantiated that the problem of bullying can begin to be solved if children, and young children, are taught the skills of self-recognition and self-acceptance. Prevention and prevention of self-injury is outlined.

This article provides evidence of the link between children's subjective self-esteem, i.e. the level of self-efficacy, and their susceptibility to bullying.

Key words: bullying, school violence, hostility, aggression, Self-esteem among children, psycho-educational support, Self-attitude correction, prevention of bullying, projective method of subjective evaluation, self-recognition, self-acceptance.